

ÜSLÛB-İ HAKÎM VE KUR'ÂN BELÂĞATINDAKİ YERİ

Davut AĞBAL*

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 27 Mayıs 2020, **Kabul Tarihi:** 12 Ağustos 2020, **Yayın Tarihi:** 30 Eylül 2020, **Atf:** Ağbal, Davut. “Üslûb-İ Hakîm ve Kur’ân Belâğatındaki Yeri”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/2 (Eylül 2020): 1015-1040.

<https://doi.org/10.33415/daad.743190>

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 27 May 2020, **Accepted:** 12 August 2020, **Published:** 30 September 2020, **Cite as:** Ağbal, Davut. “Uslûb al-Hakîm and Its Place in The Qur’ân Rhetoric”. *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 20/2 (September 2020): 1015-1040.

<https://doi.org/10.33415/daad.743190>

Öz

Bu makalede, belâğatta “karşılıklı konuşma esnasında muhataba veya soru soran kişiye onun beklemediği bir karşılıkla mukabelede bulunmak” anlamındaki *üslûb-i hakîm* kavramı ve bu kavram çerçevesinde değerlendirilebilecek birtakım Kur’ân âyetleri ele alınmaktadır. Literatürde *üslûb-i hakîm*in gerek tanımlanması gerek kavramsallaşma süreci ve gerekse *el-kavlü bi’l-mûcib* kavramıyla benzerliği konusunda farklı görüşlere rastlamak mümkündür. Kavramın tanımıyla ilgili cüz’î ihtilaflar bulunduğu için makalede öncelikle *üslûb-i hakîm*in kavramsallaşma süreci ve buna bağlı olarak *el-kavlü bi’l-mûcib*den farklılaştığı noktaları ortaya koymak amaçlanmaktadır. *Üslûb-i hakîm*in *muktezâ-i zâhirden* çıkışı ifade eden bir kavram olması hasebiyle, söz, muhataplar ve sözün söylendiği ortama (*muktezâ-i hâl*) yönelik bakış açısı önem arz etmektedir. Nitekim konuya örnek teşkil eden âyetlerin yorum farklılıklarında da bu durum yakinen müşâhede edilmektedir. Ancak konu üzerinde yapılan çalışmalarda bazı değerlendirmelerde Kur’ân’ın indiği atmosfere ait bilgilerin dikkate alınmadığına tanık olunmaktadır. Bundan dolayı çalışmada birkaç örnekle sınırlı kalsa da yorum önerilerinde bulunulmuş ve *üslûb-i hakîm* ile *el-kavlü bi’l-mûcib* kavramlarını farklılaştıracak anlam özelliğini tespit etmeye çalışılmıştır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, davut.agbal@amasya.edu.tr, Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0002-0955-5155>

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'ân, Belâgat, Üslûb-i Hakîm, el-Kavlü bi'l-Mücib.

Üslûb al-Hakîm and Its Place in The Qur'ân Rhetoric

Abstract

In this article, the concept of *üslûb al-hakîm*, which means “to respond to the person in conversation or the person asking the question during a mutual conversation with an unexpected response” and some verses of the Quran that can be evaluated in the framework of this concept, are discussed. In the literature, it is possible to come across different opinions about the definition of *üslûb al-hakîm*, the process of being concept and the similarity with the concept of *al-kavl bi'l-mücib*. Since there are small disputes about the definition of the concept, the article firstly aims to reveal the process of being concept of *üslûb al-hakîm* and accordingly the differences between *al-kavl bi'l-mücib*. Since the *üslûb al-hakîm* is a concept that expresses the exit from *muktazâ al-zâhîr*, the point of view about the discourse, the collocutors, and the environment in which the discourse has occurred (*muktazâ al-hâl*) is important. As a matter of fact, this situation is closely observed in the interpretation differences of the verses that set an example for the subject. However, in some evaluations in the studies on the subject, it is witnessed that the information about the atmosphere in which the Qur'an descends is not taken into consideration. For this reason, although it is limited to a few examples in the study, interpretation suggestions are made and it is tried to determine a meaning feature that will differentiate between the concepts of *üslûb al-hakîm* and *el-kavl bi'l-mücib*.

Keywords: Exegesis, Qur'ân, Rhetoric, Üslûb al-Hakîm, el-Kavlü bi'l-Mücib.

Giriş

Kur'ân-ı Kerîm Allah Resûlü [sallallâhu 'aleyhi ve sellem] tarafından tebliğ edilmeye başlandığında Mekke müşrikleri tarafından bir dirençle karşı karşıya kalmıştır. Zaman içerisinde giderek sertleşen bu karşı duruşta müşrikler tarafından birçok araç kullanılmıştır. Onlar icra edilen daveti fiilî olarak engelleyecek fiziksel şiddet uygulamalarının yanı sıra gerek Hz. Peygamber'i gerekse tebliğ ettiği Allah kelâmının saygınlığını zedeleyecek birtakım iddialarda da bulunmuşlardır. O dönem itibariyle Arap kültüründe yer alan bir inanışla Allah Resûlü, kendisine cinlerin musallat olduğu kişilere; onun insanlara aktardığı Kur'ân âyetleri de bahsi geçen insanların sözlerine benzetilmiştir.¹ Bunun yanı sıra Kur'ân'ın ona bir insan tarafından öğretilen,² başkası tarafından kendisine yazdırılan geçmiş kavimlerin efsaneleri olduğu dile getirilmiştir.³ Kur'ân ise onla-

¹ el-Hicr, 15/6; es-Saffât, 37/36.

² en-Nahl, 16/103.

³ el-Furkân, 4-6.

rın bu yaklaşımlarına farklı formlarda cevaplar vermiştir. Ancak bunlar içerisinde Mekke müşriklerini belki de en fazla rahatsız eden cevabın Allah'ın onlara meydan okuması (*tehadî*) olduğu söylenebilir. Buna göre mesele eğer iddia ettikleri gibiyse onların Kur'ân'ın bir benzerini getirmeleri istenmiştir.⁴ Ancak Yüce Allah'ın bu talebine karşı müşriklerden kayda değer bir cevap gelmemiştir.⁵ Bu husus daha sonraları İslâm âlimleri tarafından Kur'ân'ın i'câzı konusunda önemli bir delil olarak kabul edilmiştir.

İlerleyen süreçte *tehadî* ve Kur'ân'ın i'câzı çerçevesinde hicri III. asırda önemli bir tartışma ortaya çıkmıştır. Mutezile kelâmcısı Nazzâm'a (ö. 231/845) ait olduğu yönünde baskın bir kanaat bulunan *sarfe* fikri, bu tartışmaların merkezinde yer almaktadır. *Sarfe* öz itibarıyla, insanların Kur'ân'ın benzeri bir kelâmı ortaya koyabilecek kapasitede olduğunu, fakat bunun ilâhî bir müdahale ile engellendiğini ifade etmektedir.⁶ Bu fikir söylem itibarıyla dikkatleri Kur'ân nazmına çekmiş ve birçok âlim tarafından Kur'ân'ın nazmında bulunan mucizevî yön ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu çalışmaların hasılası olan Belâgat ilmi, aynı zamanda Kur'ân'ın edebî yönden eşsizliğine yönelik bir uygulama alanı teşkil etmiştir.

Belâgat ilmi de diğer ilim dalları gibi belirli bir süreçte tekâmül etmiş, konusunu ve kavramsal çerçevesinin sınırlarını belirginleştirmiş, bu meyanda ilk dönemler itibarıyla dikkate alınmayan yahut genel yorumlamalarla yetinilen birçok olgu, daha sonraları bir ıstılah haline dönüşmüş ve buna koşut olarak Kur'ân âyetleri ile ilgili daha hassas edebî değerlendirmeler yapılmaya başlanmıştır. Sözü edilen olguya örnek teşkil edecek kavramlardan biri de kuşkusuz *üslûb-i hakîm*dir. Sekkâkî'nin (ö. 626/1209) ilim dünyasına kazandırdığı bu kavram⁷ Kur'ân'daki birçok âyetin daha farklı bir bakış açısıyla ele alınmasını da beraberinde getirmiştir.

⁴ el-İsrâ, 17/88; Hûd, 11/13-14; el-Bakara, 2/23-24.

⁵ Zerkeşî'nin *Burhân*'da naklettiğine göre Müseyleme'nin böyle bir girişimi olmuştur. Fakat onun ortaya koydukları, Kur'ân nazmından mülhem olduğu aşikâre cümlelerdir. Yine o, İbnü'l-Mukaffa'nın Kur'ân'a nazire getirdiğini iddia edenlerden bahsetmektedir. Ancak Zerkeşî, İbnü'l-Mukaffa'nın söylediklerinin sadece birtakım hikmetler olduğunu ifade eder. Bk. Bedruddin Muhammed b. Abdillâh Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ebu'l-Fadl ed-Dimyâtî (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2006), 384-385.

⁶ Bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Sarfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/140.

⁷ İsmail Durmuş, "Üslûb-ı Hakîm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/381.

Bu çalışma; *üslûb-i hakîm*in tanımı, tarihçesi ve Belâgat ilmindeki konumunu ortaya koyup, âyetlerden alınan bazı örnekler üzerinden değerlendirmelerde bulunmayı konu edinmektedir. Araştırma ile genellikle ders kitapları, ıstılâhî sözlükler ve ansiklopedi maddelerinde yer alan bu konunun günümüz tefsir kültürüne eklenmesi noktasında bir katkı sunmak amaçlanmaktadır. Yukarıda ifade edildiği üzere *üslûb-i hakîm*, Sekkâkî'den sonra bazı tefsir eserlerine kavram olarak girmiş ve birçok âyet bu bakış açısının sunduğu hareket alanından istifadeyle yorumlanmıştır. Bunun hâricinde İbn Kemâl'in (ö. 940/1534) bu konuya hasrettiği kısa bir risâlesi mevcut olup risâlede genel itibarıyla belâgat ve tefsir eserlerindeki bilgilerin derli toplu bir şekilde sunulduğu görülmektedir.⁸ Konuyla ilgili olarak Türkiye'de bir sempozyum bildirisi bir de makale bulunmaktadır. Muhammed Emin Görgün tarafından kaleme alınan *Din Dili Oluşturmada Hz. Peygamber'in Üslûbu'l-Hakîm Sanatının Kullanımı* adlı tebliği Allah Resûlü'nün hayatından birtakım örneklerle temas etmektedir.⁹ İsmail Bayer ise *İbn-i Kemâl'in "el-Üslûbu'l-Hakîm" Risalesinde İlgili Âyetlere Bakışı ve es-Sekkâkî'yi Eleştirisi* adıyla yayınlanan makalesinde İbn Kemâl'in Sekkâkî'yi eleştirisi bağlamında mezkûr risâleyi incelemektedir.¹⁰

1018| db

Tespit edilebildiği kadarıyla Arap dünyasında *üslûb-i hakîm* ile ilgili şu çalışmalar bulunmaktadır: Hîbe b. Kû tarafından 2006 yılında Cezâir/Ebû Bekir Belkâid Üniversitesinde, *Üslûbu'l-hakîm beyne'l-Kur'âni ve'l-hadîsi'n-nebeviyyi's-şerîf* adıyla hazırlanan yüksek lisans tezi; Ali Zevârî Ahmed tarafından 2013 yılında Cezâir/Kasdi Merbah Ouargla Üniversitesinde, *Üslûbu'l-hakîm fi'l-Kur'âni'l-Kerîm dirâse belâğiyye ve üslûbiyye* ismiyle hazırlan yüksek lisans tezi; Ali Zevârî Ahmed'e ait *Cemâliyyetü'l-mufâraka ve kıymetuhâ'l-üslûbiyye fi'l-Kur'âni'l-Kerîm üslûbu'l-hakîm enmûzecen* adlı makale ile yine

⁸ Eser Ahmed Cevdet'in neşrettiği *Resâilü İbn Kemâl* isimli eserde yer almaktadır. Risale bunun yanı sıra 1996 yılında Muhammed b. Ali es-Sâmil tarafından *el-Üslûbü'l-Hakîm: Dirâse Belâğiyye Tahlîliyye me'a Tahkîki Risâle fi Beyâni'l-Üslûbi'l-Hakîm li-İbn Kemâl Bâşâ ve Dirâsetihâ* adıyla ve 2009 yılında da Abdullah el-Cüyûs ve Muhammed Tavâlîbe tarafından *Risâle fi'l-üslûbi'l-hakîm li İbn Kemâl Bâşâ* adıyla ayrıca tahkik edilmiştir.

⁹ Muhammed Emin Görgün, "Din Dili Oluşturmada Hz. Peygamber'in Üslûbu'l-Hakîm Sanatının Kullanımı", *I. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu "Din, Dil ve İletişim"* (Eskişehir, 2019).

¹⁰ İsmail Bayer, "İbn-i Kemâl'in 'El-Üslûbu'l-Hakîm' Risalesinde İlgili Âyetlere Bakışı ve Es-Sekkâkî Eleştirisi", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 45 (30 Haziran 2016), 215-231.

aynı yazara ait, *Cemâliyyetü'l-üslûbi'l-hakîm ve kıymetühu'l-üslûbiyye fi'l-Kur'âni'l-Kerîm* isimli makaleler burada zikredilebilir.¹¹

Konuyla ilgili olarak yukarıda adı geçen çalışmaların *üslûb-i hakîm* kavramının tarihçesi ve *el-kavlü bil'l-mûcib* ile irtibatı noktasında yeterli bilgi veremediği; bundan mütevellit, bu kavramların Belâgat ilmindeki yeri ile ilgili birtakım yanlışları içerdiği tespit edilmiştir. Ayrıca bu eserlerde bahse konu kavramların tefsir ilminde yer alması süreciyle alakalı bilgiye de ulaşamamıştır. Bu çalışmaların konuyla irtibatlı âyetlerin yorumunda tarihî bilgilere değinmekle birlikte ağırlıklı olarak edebî açıdan baktıkları bundan dolayı da yer yer nüzûl ortamıyla ilgili farklı rivâyetleri değerlendirmedikleri görülmektedir. Makalede, dikkat çekilen bu hususlara yoğunlaşarak, konu ile ilgili değerlendirmelerde bulunulacaktır.

1. Edebî Bir Üslup Olarak Üslûb-i Hakîm

Üslûb-i hakîm kavramının kaynaklarda şu iki terkiplerle yer aldığı görülmektedir: *Üslûbu'l-hakîm* ve *el-üslûbu'l-hakîm*. *Üslûbu'l-hakîm*, isim tamlaması olup “hakîmin/bilgenin üslûbu” anlamına gelmekteyken; *el-üslûbu'l-hakîm*, sıfat tamlaması olup “hikmetli üslûp” anlamındadır. Kavramın isim babası olan Sekkâkî ve İbn Kemâl *el-üslûbu'l-hakîm* terkiplerini; Seyyid Şerif Cürçânî (ö. 816/1413) ile Ebü'l-Bekâ (ö. 1095/1684) ise *üslûbu'l-hakîm* kullanmaktadırlar. Bunun yanı sıra Âlûsî (ö. 1270/1854) gibi kavramın her iki şeklini de eserlerinde kullanan âlimler bulunmaktadır.¹² Bir belâgat terimi olarak: “Muhataba veya soru sorana, beklemediği bir karşılıkla mukabelede bulunmak” şeklinde tanımlanmaktadır.¹³ *Üslûb-i Hakîm*,

¹¹ Ali Zevârî Ahmed, “Cemâliyyetü'l-mufâraka ve kıymetuhâ'l-üslûbiyye fi'l-Kur'âni'l-Kerîm üslûbu'l-hakîm enmûzecen”, *Mecelletü'l-Luğati'l-Arabiyye ve Âdâbihâ* 6/2 (2013), 723-736; Ali Zevârî Ahmed, “Cemâliyyetü'l-üslûbi'l-hakîm ve kıymetühu'l-üslûbiyye fi'l-Kur'âni'l-Kerîm”, *Tevâsuliyye* 4/12 (2015), 226-258.

¹² Bk. Ebu Yakub Yusuf b. Muhammed b. Ali Sekkâkî, *Miftâhu'l-ülûm*, thk. Abdulhamid Hendâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2014), 435; Şemsüddîn Ahmed b. Süleymân İbn Kemâl, *Resâilu İbn Kemâl* (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1316), 2/220; Ebü'l-Hasen 'Ali b. Muhammed Cürçânî, *Kitâbu't-ta'rifât*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2007), 260; Eyyüb b. Musa el-Hüseynî Ebü'l-Bekâ, *el-Külliyât mu'cemun fi'l-mustalahât ve'l-furûki'l-lugaviyye*, thk. 'Adnân Derviş - Muhammed Masrî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2018), 91; Ebu-Senâ Şihâbuddîn Mahmud b. Abdullah Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fi tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-seb'i'l-mesânî* (Beyrut: Dâru İhyâit-Turâsî'l-Arabî, ts.), 2/71, 106, 7/118, 142, 8/53, 151, 9/106.

¹³ Sekkâkî, *Miftâhu'l-ülûm*, 435; İbn Kemâl, *Resâilu İbn Kemâl*, 2/220; Ebü'l-Bekâ, *el-Külliyât*, 91; Cüneyt Eren - Vecih Uzunoğlu, *Belâgat Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2014), 280; İsmail Durmuş, “Üslûb-ı Hakîm”, 42/381; Nusretin Bolelli,

muktezâ-i zâhirin dışına çıkılan söz çeşitlerinden kabul edilmekte ve iki şekli bulunmaktadır: I-Muhatabın sözü başka bir bağlam ve mefhumda değerlendirilerek karşılık verilmekte ve böylece onun sözüyle kastedilenin kendisine verilen bu cevaba daha uygun düşeceği hisas ettirilmektedir. II-Soru soran kişiye beklemediği bir cevapla karşılık verilmektedir. Bu durumda öncelikle muhatabın sorusu başka bir soru konumunda kabul edilerek kendisi için asıl uygun olan ve önem taşıyan mefhumun bu takdîrî sorunun cevabı olduğuna dikkat çekilmektedir.¹⁴

Klasik kaynaklarda *üslûb-i hakîm*in ilk şekliyle ilgili olarak zikredilen örnekte Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî (ö. 95/714) Hâricîlerden Kaba'serî'yi "Seni zincire (الأدهم) vuracağım!" diyerek cezalandırmak istediğini söyler. Kaba'serî ise: "Senin gibi bir emîr yağız doruya (الأدهم) da kır ata (الأشهب) da bindirir" şeklinde cevap vererek onun tehditkâr üslûbunu olumluya dönüştürmeye çalışmıştır. Ancak Haccâc: "Ben bu kelime ile (atı değil) demiri (الحديد) kastettim" dediğinde, Kaba'serî: "Atın sert tabiatlı olması (الحديد) ahmak olmasından daha hayırlıdır" karşılığını vermiş ve bu nüktedan cevapları sebebiyle Haccâc tarafından affedilmiştir.¹⁵

*Üslûb-i hakîm*in ikinci şekline ise şu âyet-i kerîmeden örnek verilmektedir: "Sana hilâlden sorarlar. De ki: Onlar insanlar ve özellikle hac için vakit ölçüleridir."¹⁶ Rivâyetlere göre bazı sahabîler Allah Resûl'üne gelerek hilâlin nasıl ince bir halde görünüp sonra giderek dolgunlaştığı ve akabinde tıpkı başladığı gibi inceldiğini sormuşlardı.¹⁷ Netice itibarıyla âyette verilen cevap, sorulan sorudan daha farklı ve muhatabın beklemediği bir mecrada vuku bulmuştur.

Ana hatlarıyla bu şekilde tanımlanan *üslûb-i hakîm* farklı amaçlarla kendisine başvurulmuş bir söz sanatıdır. Bunlar arasında; muhatabın ve soru soranın dikkatini beklediği cevaptan daha önemli olan konuya çekmek, verilmek istenen mesajı muhataba tariz yoluyla ulaştırmak, muhatabın ve mevcut durumun baskısından kurtulmak,

Belagat: (Beyân-Me'ânî-Bedî' İlimleri): Arap Edebiyatı (İstanbul: İFAV, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2009), 530.

¹⁴ Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 435-436; Bolelli, *Belagat*, 530, 534; Durmuş, "Üslûb-ı Hakîm", 42/381.

¹⁵ Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 436; İbn Kemâl, *Resâil*, 2/220-221; Bolelli, *Belagat*, 531; Durmuş, "Üslûb-ı Hakîm", 42/381.

¹⁶ el-Bakara 2/189.

¹⁷ Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 435; İbn Kemâl, *Resâil*, 2/221; Bolelli, *Belagat*, 535; Durmuş, "Üslûb-ı Hakîm", 42/381.

muhatapın düşüncesini inkâr ve iptal etmek, tehekküm, tehdit etme ve nükte yapma gibi hususlar burada sıralanabilir.¹⁸ Ancak edebî açıdan sıralanan bu amaçların tamamının Kur'ân'daki kullanımlar için geçerli olmadığını ifade etmek gerekmektedir.

Üslûb-i hakîm konusuyla ilgili olarak *muktezâ-i hâl* ve *muktezâ-i zâhir* kavramları önem arz etmektedir. Zira belâgatlı söz, hâlin ve makamın¹⁹ gereklerine uygun bir şekilde konuşmaktır.²⁰ *Üslûb-i hakîm* ise ilk bakışta bu çerçeveden çıkıldığı izlenimi vermektedir. Aslında edebiyatta *üslûb-i hakîm*in haricinde bu hususa örnek olabilecek başka durumlar da bulunmaktadır.²¹ Ancak ilk planda görülen bu problem bahsi geçen kavramlara yönelik bilgi vermeyi gerekli kılmaktadır. Buna göre *muktezâ-i hâl*: Mütakellimin, özel bir şekilde konuşmasını gerektiren durumu ifade ediyorken; *muktezâ-i zâhir* - ki buna *muktezâ-i zâhiri'l-hâl* de denilmektedir- ilkinde göre daha husûsî bir durum olup, görünürde belli bir konuşma yapmanın gerekliliğini hissettirmektedir. Ancak *muktezâ-i hâl* gerçekte daha farklı olabilir. *Muktezâ-i hâl* ile *muktezâ-i zâhir* arasında *umum-husus mutlak* ilişkisi bulunduğu söylenebilir. Dolayısıyla her *muktezâ-i zâhir* aynı zamanda bir *muktezâ-i hâldir*. Fakat her *muktezâ-i hâl*, *muktezâ-i zâhir* olamaz.²² İşte *üslûb-i hakîm* de tam olarak *muktezâ-i hâlin*, *muktezâ-i zâhirden* farklı olduğu zaman ve zeminde icra edilen bir belâgat unsurudur.²³

¹⁸ Bk. Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 435-436; İbn Kemâl, *Resâil*, 2/220; Ali Zevârî Ahmed, *Üslûbu'l-hakîm fi'l-Kur'âni'l-Kerîm dirâse belâgiyye ve üslûbiyye* (Kasdi Merbah Ouargla, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 83-105; Eren - Uzunoglu, *Belâgat Terimleri Sözlüğü*, 280-281; Durmuş, "Üslûb-ı Hakîm" 42/381.

¹⁹ Bazı âlimler, belâgat ilminde "mütakellimi belirli bir üslûpla konuşmaya mecbur eden durum" anlamında birbirinin yerine kullanılan *hâl* ve *makâm* kavramları arasında farklılığın bulunduğunu ifade etmişlerdir. Buna göre *hâl*, konuşan kişinin içinde bulunduğu zamansal kayıtların; *makâm* ise onu çevreleyen mekânın dikkate alındığı kavramlar olarak değerlendirilmiştir. Bk. Sa'duddin Mes'ud b. Fahrüddin Ömer Taftazânî, *el-Mutavvel şerhu Telhîsi'l-Miftâh* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2004), 126-127.

²⁰ Ebû'l-Bekâ, *Külliyât*, 196.

²¹ Bk. Sa'duddin Mes'ud b. Fahrüddin Ömer Taftazânî, *Muhtasaru'l-me'ânî* (Dersaadet: Matbaa-i Safa ve Enver, 1311), 21-22; Ahmed Matlûb, *Mu'cemu'l-mustalahâtî'l-belâgiyye ve tetavvuruha* (Bağdat: Mataatu'l-Cem'î'l-'İlmî'l-'Irâkî, 1983), 3/297; Hîbe b. Kû, *Üslûbu'l-hakîm beyne'l-Kur'âni ve'l-hadîsi'n-nebeviyyi's-şerîf* (Ebû Bekir Belkâid Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 10-21.

²² Taftazânî, *Muhtasar*, 21-22; Matlûb, *Mu'cem*, 3/296-297; İn'âm Fevval 'Akkâvî, *el-Mu'cemu'l-mufassal fi 'ulûmi'l-belâğa* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996), 656-657; Hîbe b. Kû, *Üslûbu'l-hakîm beyne'l-Kur'âni ve'l-hadîs*, 10-12; Ali Zevârî Ahmed, *Üslûbu'l-hakîm fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 83.

²³ Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 435; İbn Kemâl, *Resâil*, 2/220.

Kavramsal düzeyde *üslûb-i hakîm*den ilk söz eden kişi Sekkâkî'dir.²⁴ Fakat konuyla ilgili zikredilen örneklerin bir kısmı Câhız'ın (ö. 255/869) *el-Beyân ve't-tebyîn* isimli eserinde farklı başlıklar altında da zikredilmiştir. Örneğin kitabının bulmaca ile veya kapalı bir şekilde cevap vermeye yönelik *mine'l-luğz fi'l-cevâb* başlığının altında şu olaya yer verir: Elinde bir değnekle davarlarını güden Hutay'e'ye rastlayan bir kişi: "Ey çoban, yanında ne var?" diye sormuş, o da: "Sopa" diye cevaplamış, adam: "Ama ben bir misafirim" deyince Hutay'e, "İyi ya ben de onu misafirler için hazır bulunduruyordum" karşılığını vermiştir." Yine o, bu başlık altında Hâlid b. Velîd (ö. 21/642) ile Hireli bir şahsın bu minvalde devam eden uzunca konuşmasını ve başkaca örnekleri zikreder.²⁵ Câhız, *üslûb-i hakîme* misâl olabilecek başka birtakım olayları da konuşma esnasında bazı ifadeleri düşürmekle ilgili açtığı *mine'l-ke'lâmi'l-mahzûf* başlığının altında vermektedir.²⁶

Sekkâkî'nin *üslûb-i hakîm* ile ilgili zikrettiği Haccâc ve Kaba'serî arasında geçen olayın ise daha önce Abdülkâhir Cürcânî (ö. 471/1078-79) tarafından *muğâlata* olarak isimlendirildiği bilinmektedir.²⁷ Nitekim bu olayın detaylarına göz atıldığında Cürcânî'nin neden meseleyi bu şekilde isimlendirdiği daha net olarak anlaşılacaktır. Rivâyete göre Haccâc, etrafındaki insanlardan Kaba'serî'nin hiç yalan söylemediğini duyunca onu denemek ve yalan söylemeye zorlayacak sorular sormak üzere huzuruna çağırır. Haccâc, zaten bir müddettir mahpus olan Kaba'serî'ye kilo aldığını söyleyerek sözüne başlar, daha sonra onun kendisini sevip sevmediğini sorar ve konuşmanın devamında yukarıda aktarılan muhavere gerçekleşir.²⁸ Kaba'serî'nin bu soruların tamamına aynı üslupla cevap vererek Haccâc'ı emelinden mahrum bırakmaya çalıştığı görülmektedir. Bu haliyle durum, Cürcânî'nin kullanımına uyumlu olarak mantık

²⁴ Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 435-436.

²⁵ Ebû Osmân 'Amr b. Bahr Câhız, *el-Beyân ve't-tebyîn* (Kâhire: Mektebetü'l-Hancı, ts.), 2/148-151.

²⁶ Câhız, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 2/282-283; İsmail Bayer, "İbn-i Kemâl'in 'El-Üslûbu'l-Hakîm' Risalesinde İlgili Âyetlere Bakışı ve Es-Sekkâkî Eleştirisi", 218.

²⁷ Ebû Bekir Abdülkâhir b. Abdurrahmân Cürcânî, *Delâilü'l-icâz* (Kâhire: Mektebetü'l-Hancı, 2000), 138.

²⁸ Mu'âfâ b. Zekeriyâ en-Nehrevânî Cerîrî, *el-Celîsü's-sâlihi'l-kâfi ve'l-enîsü'n-nâsihi's-şâfi* (Beirut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1993), 2/142-143.

hileleri kullanıp, dil cambazlığı yaparak muhatabı yanıltma anlamındaki *muğālata* kavramına²⁹ uygunluk arz etmektedir.

Sekkâkî'nin çağdaşı olan Mısırlı âlim İbn Ebi'l-İsba' (ö. 654/1256) ise belâğat literatürünün ondan sonraki eserlerinde *üslûb-i hakîme* örnek olarak verilen iki şiiri, muhatabın kullandığı kelimeleri zıddı bir anlamda kullanarak ona karşılık verme şeklinde tanımladığı *el-kavlü bi'l-mûcib* adlı başlıkta ele almaktadır.³⁰ Aslında bu kavram daha öncesinde Fıkıh İlminde de kullanılan bir kavram olup bir muarız tarafından getirilen delile cevap verme usullerinden biri kabul edilmektedir. Taraflar arasındaki tartışma konusu bâki kalmak kaydıyla, karşı tarafın getirdiği delili kabul edip yine ona karşı kullanma anlamında terimleşmiştir.³¹ Kavramın Belâğat'a da buradan geçtiği düşünülebilir. Zira İbn Ebi'l-İsba'nın ilgili yerdeki açıklamalarına bakıldığında Fıkıh'taki içeriğinin izleri sürülebilmiştir.

Gerek *üslûb-i hakîm* gerekse *el-kavlü bi'l-mûcib*in belâğat ıstılahları arasına girmesiyle birlikte o ikisinin benzer hatta aynı olduğu fikrini dile getiren bilginler bulunmuştur.³² Ancak genel itibariyle belâğat eserlerinde her iki kavramın birbirinden ayrıldığı da görülmektedir. Özellikle Sekkâkî çizgisindeki edebiyat eserlerinde bu ayırım net bir şekilde ortaya konulmuştur. Bunu ilgili eserlerde görebilmek için hem *üslûb-i hakîm* hem de *el-kavlü bi'l-mûcib*in o eserlerdeki yerine dikkat etmek gerekmektedir. Bilindiği üzere Belâğat ilmi; me'ânî, beyân ve bedi' alt dallarından oluşmaktadır. Me'ânî, genel bir tasvirle sözün hâle ve makama uygunluğunu; beyân, bir anlamın muhataba farklı aktarım şekillerini; bedi' ise kelâmı güzelleştiren söz sanatlarını incelemektedir. Bu eserlerde *üslûb-i hakîm* me'ânî ilmi içerisinde *muktezâ-i zâhir*den çıkılan durumlardan biri olarak ele alınırken; *el-kavlü bi'l-mûcib* bedi' ilmi içerisinde zikredilmektedir. Bu ayırım Sekkâkî'de bulunmamakta-

²⁹ Mahmut Kaya, "Mugalata", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 30/372.

³⁰ Ebû Muhammed Zekiyyüddin Abdül'azim b. Abdülvâhid İbn Ebi'l-İsba', *Tahrîru't-tahbîr fî sunâ'ti's-şî'ri ve'n-nesri ve beyâni i'câzi'l-Kur'ân*, thk. Hanefi Muhammed Şeref (Kâhire: el-Meclisü'l-A'la li's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1963), 599.

³¹ Cürçânî, *Kitâbu't-ta'rifât*, 260; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu* (İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1985), 1/38; Muhammed 'Ali Tehânevî, *Keşşâfu istilâhâti fûnûn ve'l-ülûm* (Beyrut: Mektebetü Lübnân Nâşirîn, 1996), 2/1346-1347.

³² Ebû Bekir Ali b. Abdullah İbn Hicce, *Hizânetü'l-edeb ve gâyetü'l-ereb*, thk. Kevkeb Deyâb (Beyrut: Dâru Sâdır, 2005), 2/269; Ebû'l-Bekâ, *Külliyât*, 91.

dır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla iki kavramı Belâğat ilmi içerisinde ayrı başlıklar altında bu şekilde ele alan ilk kişi Hatîb el-Kazvî'nî'dir (ö. 739/1338). Nitekim o hem *Telhîs* hem de *İzâh* isimli eserlerinde bu ayrımı belirginleştirmiştir.³³ Bahâuddîn Sübkî (ö. 773/1372) *'Arûsu'l-efrâh'*ta, Taftazânî (ö. 792/1390), *Muhtasaru'l-meânî* ve *Mutavvel*'de onu takip etmektedir.³⁴ Ancak bazı son dönem belâğat eserlerinde *üslûb-i hakîm* de bedî' ilmi içerisinde zikredildiği görülmektedir. Ne var ki bu kitapların ders kitabı formatında olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.³⁵ İbn Kemâl, içerik ve örnekleri bakımından benzeşen bu iki kavramın birbirinden ayrışmasını sağlayan özelliğin, sözün *muktezâ-i zâhirden* çıkıp çıkamamasında olduğunu ifade eder. Buna göre ilgili söz eğer *muktezâ-i zâhirden* uzaklaşma anlamı içeriyorsa burada me'ânî ilmi içerisinde ele alınan *üslûb-i hakîm*den söz edilmektedir. Şayet söz, böyle bir hususiyete sahip değilse o zaman bedî' ilminin konusuna girmektedir.³⁶ Dolayısıyla kimi yazarlar tarafından dile getirilen "*üslûb-i hakîm*, başlangıçta me'ânî alanında yer buluyorken, sonraları bedî'in alt başlığı haline getirilmiştir" yargısının literatürden azade bir şekilde ortaya konulmuş bir genelleme olduğunu ifade etmek gerekmektedir.³⁷

Yukarıda ortaya konulan süreç, dilde mevcut bulunan bir uygulamayı adlandırma ve kavramsallaştırmada alınan mesafeyi gözler önüne sermektedir. Yoksa *üslûb-i hakîm*in tanımındaki karmaşıklığı

³³ Celâluddin Muhammed b. Abdurrahmân Kazvî'nî, *et-Telhîs fî 'ulûmi'l-belâğa* (b.y.: Dâru Fikrî'l-'Arabî, 1932), 97-99, 386-387; Celâluddin Muhammed b. Abdurrahman el-Kazvî'nî, *el-İzâh fî 'ulûmi'l-belâğa* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 70-71, 286-288.

³⁴ Bahâuddîn Ahmed b. 'Ali Sübkî, *'Arûsu'l-efrâh fî şerhi Telhîsi'l-Miftâh* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2003), 1/283-286, 2/278-279; Taftazânî, *Muhtasar*, 55-56; Taftazânî, *Mutavvel*, 280-282; Ayrıca bk. Abdurrahman Hasen Habenneke Meydânî, *el-Belâğatu'l-'Arabiyye üsüsühâ ve 'ulûmuhâ ve funûnuhâ* (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1996), 498; Abdülmüte'âl Sa'îdî, *Buğyetü'l-izâh li Telhîsi'l-Miftâh fî 'ulûmi'l-belâğa* (Kâhire: Mektebetü'l-Âdâb, 1999); Fatma Serap Karamollaoğlu, *Kur'an Işığında Belagat Dersleri Meânî İlmi* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2017), 247; Fatma Serap Karamollaoğlu, *Kur'an Işığında Belagat Dersleri Bedî' İlmi* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2014), 147.

³⁵ Ali Carim - Mustafa Emin, *el-Belâğatu'l-vâdiha* (b.y.: Dâru'l-Me'ârif, 1999), 295; Boilelli, *Belagat*, 530; Cüneyt Eren - Vecih Uzunoğlu, *Arapça Belâğat* (İstanbul: Cantaş Yayınları, 2012), 126.

³⁶ Bk. İbn Kemâl, *Resâil*, 226.

³⁷ Hîbe b. Kû, *Üsûbu'l-hakîm beyne'l-Kur'âni ve'l-hadîs*, 32-33; Bayer, "İbn-i Kemâl'in 'El-Üslûbu'l-Hakîm' Risalesinde İlgili Âyetlere Bakışı ve Es-Sekkâki Eleştirisi", 217.

yahut fikir ayrılığını göstermemektedir.³⁸ Nitekim Sekkâkî'nin bu olguya isim verip, onun tanımını yapmasından sonra ilgili tanım genel kabule mazhar olmuştur. Sonraki süreçte İbn Kemâl, Kazvînî tarafından kısmen geliştirilmiş tanımı doğrudan kabul ederek, eldeki veriler doğrultusunda mevcut örneklerin bir kısmının *üslûb-i hakîm* kapsamına alınıp alınamayacağına yönelik değerlendirmelerde bulunmuştur. İbn Kemâl'in yaklaşımında ise sözün söylendiği ortamın tasvirine yoğunlaşıldığı göze çarpmaktadır.³⁹

Belâgat eserlerindeki kullanımından sonra bu iki kavram süreç içerisinde tefsir eserlerinde de yer almış ve müfessirler âyetlerden bir takım ince anlamlar çıkarmada onları kullanmışlardır. *Üslûb-i hakîm* kavramının kullanıldığı ilk tefsir eseri, tespit edilebildiği kadarıyla, Ebû Muhammed Hüseyin b. Abdullah et-Tîbî'nin (ö. 743/1343) *Keşşâf* hâşiyesidir. Ondan sonra, Hafâcî (ö. 1069/1659) *Înâyetü'l-kādî*'de; Bursevî (ö. 1137/1725) *Rûhu'l-beyân*'da; Âlûsî *Rûhu'l-me'ânî*'de bu kavrama yer vermişlerdir. *el-Kavlü bi'l-mûcib* ise ilk kez Nâsıhuddîn İbnü'l-Hanbelî'nin (ö. 634/1236) Tefsir ilmi kapsamında değerlendirilebilecek *İstihrâcü'l-cidâl mine'l-Kur'âni'l-Kerîm* isimli eserinde geçmektedir.⁴⁰ Müellifin, İbn Ebi'l-İsba' ile muasır olduğuna hatta ondan önce vefat ettiğine dikkat çekmek yerinde olacaktır. İbnü'l-Hanbelî'nin ilgili yerde Kur'ân âyetlerinden sunduğu örnekler daha sonra *üslûb-i hakîm* kavramıyla alakalı literatürde yer alan âyetlerdendir. Sonrasında *el-kavlü bi'l-mûcib* kavramının, yukarıda sıralanan tefsir eserlerinde de kullanıldığı görülmektedir.

Ancak ileride görüleceği üzere kavram olarak bulunmasa da mefhum ve âyetlere yaklaşım tarzı bakımından Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) ve Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) bu üslûba ait değerlendirme şekillerini tefsirlerinde işlediği görülmektedir. Nitekim bu kavramların ilk tezâhür ettiği tefsir eserlerinin *Keşşâf* ve *Envâru't-tenzîl* üzerine yazılan hâşiyeler olması da bu anlamda bir rastlantı olarak kabul edilmemelidir.

2. Kur'ân'da Üslûb-i Hakîm

³⁸ Konuyla ilgili makalesinde İsmail Bayer, kavramın tanımı üzerinde bir ittifakın bulunmadığını iddia etmektedir. Bk. Bayer, "İbn-i Kemâl'in 'El-Üslûbu'l-Hakîm' Risalesinde İlgili Âyetlere Bakışı ve Es-Sekkâkî Eleştirisi", 217.

³⁹ İbn Kemâl, *Resâil*, 2/220-226.

⁴⁰ Nâsıhuddîn Abdurrahmân b. Necm İbnü'l-Hanbelî, *İstihrâcü'l-cidâl mine'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Zâhir b. 'Avvâd el-Elma'î (b.y.: y.y., 1401), 116.

Müfessirler Kur'ân'da birçok âyet-i kerimede *üslûb-i hakîm* kullanıldığı tespitinde bulunmuşlardır. Bu bölümde ilgili âyetlerden bir kısmı, *üslûb-i hakîm* iki şekli dikkate alınarak tasnif edilip incelenecek ve müfessirlerin konuyla ilgili değerlendirmeleri sunulacaktır.

2.1. Muhatabın Beklemediği Bir Sözle Karşı Karşıya Kalması

Kur'ân-ı Kerîm'deki örnekler incelendiğinde *üslûb-i hakîm* bu türünün, genellikle inkârcıların buldukları durumu meşru göstermeye veya dinin herhangi bir unsurunu reddetmeye yönelik getirdikleri delillerine karşılık Yüce Allah'ın verdiği cevaplarda kullanıldığı görülmektedir. Konuyla ilgili çalışmasında Ali Zevârî on üç örnek zikretmektedir.⁴¹ Ancak bu tezdeki örneklerin sınırlandırıcı bir nitelik taşımadığını ifade etmek gerekmektedir. Çünkü bu başlık altında incelenecek olan İbrâhim Sûresi 10-11. âyetlerde olduğu gibi Kur'ân-ı Kerîm'de konuyla ilgili yazarın dikkate almadığı başka örnekler de bulunmaktadır. Bu üslup çerçevesinde değerlendirilebilecek birkaç âyet şöyledir:

“Onlar arasında Peygamberi inciten ve “O her söylenene kulak veriyor” diyenler var. De ki: “O sizin için hayırlı olana kulak veriyor; Allah'a inanıp müminlere güveniyor. O içinizden iman edenler için bir rahmettir. Allah'ın Resûlü'nü incitenler için acıklı bir azap vardır.”⁴²

Bu âyetin yer aldığı Tevbe Sûresi'nin indiği dönem şöyle tasvir edilebilir: Hz. Peygamber'in Medine'ye gelişiyle kıpırdanmaya başlayan nifâk olgusu giderek güçlenmiş ve farklı şekillerde tezâhür etmiştir. Benî Müstalik gazvesinde neredeyse bir iç savaşın eşiğinden dönülmüş, münâfıklar Allah Resûlü ve inananlara karşı ağır sözler sarf etmişler ve nihâyetinde Tebük Gazvesi öncesinde ve esnasında nifak ve ayrımcılık faaliyetleri zirveye ulaşmıştı ki Tevbe Sûresi de tam böyle bir ortamda nâzil olmuştur.⁴³ Münâfıkların Tebük Gazvesi öncesinden başlayarak müminleri olumsuz bir şekilde etkileme çabaları, münâfıkların inananlar arasındaki bağların kopma noktasına getirmiştir. Nitekim Mescid-i Dırâr hâdisesi de bu

⁴¹ el-En'âm, 6/37, 6/151; el-Enfâl, 8/19; et-Tevbe, 9/95, 9/96; er-Ra'd, 13/31; en-Nahl, 16/101-102; Meryem, 19/77, 19/80; en-Neml, 27/45-46; el-Me'âric, 70/36-38; el-Kevser, 108/3. Bk. Ali Zevârî Ahmed, *Üslûbu'l-hakîm fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 147-156.

⁴² et-Tevbe 9/61.

⁴³ Bk. Ahmet Sezikli, *Hz. Peygamber Devrinde Nifak Hareketleri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997) 109-178.

döneme tekabül etmektedir. Toplumsal atmosferin böylesine gergin olduğu bu süreçte Yüce Allah bu âyetle onların Allah Resûlü hakkındaki kötü düşüncelerini ortaya koymuştur.

Rivâyetlere göre âyet, münâfıklardan 'Attâb b. Kuşeyr veya Nebtel b. Hâris hakkında inmiştir. Münâfıklar kendi aralarında Allah Resûlü hakkında ileri geri konuşmuşlar sonra da konuştuklarının ona ulaşabilme ihtimaline karşı birbirlerini uyarılmışlardı. Âyetin kendisi hakkında nâzil olduğu kişi ise bu uyarıya karşı Hz. Peygamber'in akıl ve muhakeme gücünün eksikliğini hissederek: "Eğer beni yerecek olursa böyle bir şey söylemediğime dair bir yemin ederim o da kabul eder. Zaten o kendisine her söyleneni dinleyip kabul eder (*innehû üzünün sâmi'a*)" şeklinde cevap vermiştir. Bu olay üzerine de âyet-i kerîme nâzil olmuştur.⁴⁴

Münâfıkların bu konuşmaları Allah tarafından açığa çıkarılmış ve onların Allah Resûlü'ne yakıştırdıkları nitelik tamamen reddedilmek yerine olumlu bir anlama hamledilmek suretiyle muhataplar ilzam edilmiştir. Zira Tevbe Sûresi 64. âyette ifade edildiği üzere münâfıklar vicdanlarında gizledikleri düşüncelerin inen âyetlerle gün yüzüne çıkarılması endişesini taşımaktaydılar. 61. âyet ise tam da onların saklamak istediği bir olayı ortaya koymaktadır. Ancak beklenenin aksine bir cevapla karşılık verilerek onların dikkatleri çekilmiş ve içine düştükleri durumu daha iyi anlamalarına yönelik bir ikazda bulunulmuştur.⁴⁵ Âyetteki üslûp *Keşşâfta* benzer bir şekilde ele alınmış ancak ilgili yerde herhangi bir kavram zikredilmemiştir. Fakat Zemaşerî'nin: "O sizin dediğiniz gibi kendisine aktarılan sözleri çokça dinleyen ve kabul edendir (*fe hüve üzün*), ne var ki o sizin adınıza hayır olan şeyleri dinlemektedir yoksa şerleri değil. Böylece Allah, onun için bir övgü anlamında yorumlayarak onların Allah Resûlü hakkındaki sözlerini kabul etmiş oldu" ifadeleri tam olarak fakihlerin ıstılahında yer alan *el-kavlü bi'l-mûcibi* kar-

⁴⁴ Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin Türkî (Kâhire: Dâru Hicr, 2001), 11/534-536; Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin Türkî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006), 10/282.

⁴⁵ İbnü'l-Müneyyir'e (ö. 683/1284) göre *el-kavlü bi'l-mûcib*, karşıtlara cevap verme konusunda en belâğatlı üslûp kabul edilmektedir. Bk. Şerefuddîn el-Hüseyn b. 'Abdullah et-Tîbî, *Futûhu'l-gayb fi keşf 'an ğinâi'r-rayb* (Dubai: Câizetü Dubey ed-Düveliyye l'l-Kur'âni'l-Kerim, 2013), 7/287; Âlûsî, *Rûhu'l-me'âni*, 10/126.

şılmaktadır.⁴⁶ İbn ‘Âşûr (ö. 1973) ise benzer bir açıklama yaparak bununla ilgili *üslûb-i hakîm* kavramını kullanmaktadır.⁴⁷

“Şöyle diyorlar: “Hele Medine’ye dönelim, o zaman güçlü olan zayıf olanı oradan çıkaracak!” Hâlbuki asıl güç ve izzet Allah’ın, Resûlü’nün ve müminlerindir; fakat münâfıklar bunu bilmezler!”⁴⁸

Hicretin beşinci yılında Benî Müstalik kabilesine yönelik düzenlenen Müreyysi Gazvesi’nin dönüşünde, biri Hz. Ömer’in ücretli hizmetçisi olan Cehcâh b. Sa’îd diğeri ise Abdullah b. Übeyy’in kabilesiyle aralarında antlaşma bulunan Cühenîler’den Sinân b. Veber arasında su sırası sebebiyle bir tartışma çıkmış, tartışma esnasında her ikisi de kendi taraflarını yardıma çağırmış ve olay bir anda büyümüştür. Olaylar esnasında münâfıkların önderi konumundaki Abdullah b. Übeyy, hiddetlenerek muhacirlere ve Allah Resûlü’ne yönelik ağır sözler sarf etmiş, etrafındaki insanların onlara yardım etmemesi gerektiğini ve Medine’ye varıldığında güçlü olanın zayıf olanı oradan çıkaracağını söyleyerek tehditler savurmuştur. O sıralar genç yaşta olan Zeyd b. Erkâm hâdiseyi görmüş ve Hz. Peygamber’e aktarmıştır. O esnada Allah Resûlü’nün yanında bulunan Hz. Ömer, Abdullah’ın öldürülmesine yönelik bir talepte bulunmuştur. Ancak Hz. Peygamber meseleye dirayetli yaklaşmış ve orduyu geri dönüş yolunda onların birbirleriyle konuşmalarını en az seviyeye indirecek şekilde sevk ettiği neticesinde olaylar yatıştırılabilmiş sonrasında İbn Übeyy, Allah Resûlü’ne gelerek söylediği sözleri inkâr etmiştir. Medine’ye dönüldüğünde ise Münâfıkûn Sûresi nâzil olmuştur.⁴⁹

Bu âyet-i kerîmede de münâfıkların Allah Resûlü ve müminlere yönelik sarf ettikleri hakaret ifadesi, tersine çevrilerek izzet ve yüceliğin Allah, Resûlü ve müminlere ait; zilletin ise münâfıkların bir niteliği olduğu dile getirilmiştir. Âyette tariz yoluyla Medine’den asıl çıkarılacak olanların münâfıklar olduğuna da işâret edilmiştir.

⁴⁶ Ebu’l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an hakâiki gavamidi’t-tenzil ve ‘uyûnu’l-ekâvil fi vucûhi’t-te’vil*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd - Ali Muhammed Muavviz (Riyad: Mektebetu ‘Ubeykân, 1998), 3/61-62.

⁴⁷ Tâhir b. ‘Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr* (Beyrut: ed-Dâru’t-Tunusiyye li’n-Neşr, 2009), 10/242.

⁴⁸ el-Münâfıkûn 63/8.

⁴⁹ İbn Hişam, *es-Sîretü’n-nebeviyye*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1990), 3/236-238.

Bu âyette sözü edilen üslûpla ilgili olarak kimi yazarlar *üslûb-i hakîm* kavramını kullanırken,⁵⁰ İbn 'Âşûr *el-kavlü bi'l-mûcib* kavramını zikretmiştir.⁵¹ Ancak bir önceki örnekle aynı özelliklere sahip olmasına karşın İbn 'Âşûr'un burada diğer kavramı tercih etmesinin sebebi ile ilgili netlik bulunmamaktadır.

“Peygamberleri: “Göklerin ve yerin yaratıcısı Allah hakkında bir şüphe mi var? O, günahlarınızı affetmek için sizi davet ediyor ve size belli vakte kadar süre veriyor” dediler. Onlar ise: “Siz de bizim gibi yalnızca bir insansınız; bizi atalarımızın ibadet ettiği tanrılardan uzaklaştırmak istiyorsunuz. O halde bize, açık bir delil getirin!” diye cevap verdiler. Peygamberleri de onlara şöyle dediler: “Doğrusu biz tıpkı sizin gibi sadece insanız; fakat Allah kullarından dilediğine lütufta bulunur. Biz size sadece Allah'ın izniyle bir delil getirebiliriz. Müminler ancak Allah'a dayansınlar.”⁵²

Mekke döneminde nâzil olan İbrâhîm Sûresi'nde yer alan bu âyetler, geçmiş topluluklarla o topluluklara gönderilen peygamberleri arasında geçen konuşmalardan bir kısmını haber vermektedir. Bu âyetlerde bahse konu olan husus, o toplulukların peygamberlerini inkâr ederken getirdikleri delille, o delile karşı verilen cevaptır. Buna göre onlar sırf kendileri gibi bir insan olması hasebiyle peygambere inanamayacaklarını öne sürmekte ve apaçık bir delil getirmelerini talep etmektedirler. Buna cevaben peygamberler, muhataplarının kendilerini inkâr etmek için getirdikleri bu delili, yine onlara karşı dile getirmişlerdir. Onların beklemediği bu cevapla aslında peygamberlik müessesinde insanüstü varlıkların dinî hakikatleri tebliğ etmesinin önemli olmadığı vurgulanmaktadır. Asıl dikkat edilmesi gereken husus Allah'ın insanlar arasında lütfu ve keremiyle peygamberler seçmesidir ki bu büyük bir hikmete mebni olup, insanların peygamberleri örnek alabilme imkânını tesis etmektedir. Böylece âyette aynı fikriyâta sahip olan Mekke müşriklerine de⁵³ kinaye yollu bir cevap verilmektedir. Bu âyetteki üslûpla

⁵⁰ Meydânî, *el-Belâğatu'l-'Arabiyye*, 1/501; Ali Zevârî Ahmed, *Üslûbu'l-hakîm fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, 74-75.

⁵¹ Tâhir b. 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 28/249.

⁵² İbrâhîm, 14/10-11.

⁵³ Mekke müşrikleri de peygamberin insanlar arasından seçilmesi olgusunu kabul edememişlerdir. Bk. el-En'âm, 8/8; Hûd, 11/12, 31.

ilgili olarak *Keşşâf*'taki yönlendirici ifadeden hareketle Tîbî, bunun yanı sıra Âlûsî ve İbn 'Âşûr *el-kavlü bi'l-mûcib* kavramını kullanmaktadır.⁵⁴

Üslûb-i hakîm bu türüyle irtibatlı âyetlerin tefsir eserlerindeki yorumları incelendiğinde farklı yorumlara rastlanıldığı gibi âyetteki üslûpla alakalı olarak hem *üslûb-i hakîm* hem de *el-kavlü bi'l-mûcib* kavramının kullanıldığı görülmektedir. Tevbe Sûresi 95. âyet-i kerîme bu duruma örnek olarak verilebilir:

“Yanlarına döndüğünüz zaman, onlardan uzak durasınız diye size yemin edecekler. Öyleyse artık onlardan uzak durun; zira onlar tiksiniyecek kimselerdir, işlemiş oldukları günahların karşılığı olarak varacakları yer de cehennemdir.” Bu âyette münâfıkların, “yaptıklarından dolayı hesaba çekilmeme” anlamını kastederek müminlerin kendilerinden uzak durmalarını istedikleri aktarılır. Bunun üzerine Yüce Allah, inananlara münâfıkların bu isteklerine farklı bir anlamda karşılık vermelerini emreder ki o da tıpkı onların istediği gibi onlardan “yüz çevirmek” ve “uzak durmak” olacaktır. Ancak münâfıklara verilecek bu karşılık “onların dikkate alınmaması” ve “onların yüzüne bakılmaması” anlamını içerecektir. Dolayısıyla muhatabın beklemediği bir durumla karşı karşıya kalması söz konusu olacaktır.⁵⁵ Âyet, *üslûb-i hakîm* ve *el-kavlü bi'l-mûcib* kavramlarının sıklıkla kullanıldığı Bursevî ve Âlûsî tefsirlerinde bu şekilde tefsir edilmiş ancak üslûpla alakalı bir kavram zikredilmemişken⁵⁶ İbn 'Âşûr bu üslûbun *el-kavlü bi'l-mûcib* olduğunu söylemektedir.⁵⁷ Ancak *Keşşâf* ve Tîbî hâşiyesinde, *Envâru't-tenzîl* ve Hafâcî hâşiyesinde ise ne bu anlam özelliğine ne de üslûba yönelik bir açıklama bulunmaktadır.⁵⁸ Ra'd Sûresi 31 âyetle ilgili olarak ise İbn 'Âşûr

⁵⁴ et-Tîbî, *Futûhu'l-gayb*, 8/564; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 13/198; Tâhir b. 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 13/241.

⁵⁵ Ali Zevârî Ahmed, *Üslûbu'l-hakîm fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 71, 149.

⁵⁶ İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân* (Dersaadet: Matbaatu Osmâniyye, 1330), 3/487; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 11/3.

⁵⁷ Tâhir b. 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 11/9.

⁵⁸ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/82; Nâsiruddîn Ebu Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, thk. Muhammed Subhî Hasan Hallâk - Mahmud Ahmed el-Atraş (Beyrut: Dâru'r-Reşîd, 2000), 2/74; et-Tîbî, *Futûhu'l-gayb*, 7/331; Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed Hafâcî, *İnâyetü'l-kâdî ve kifâyetü'r-râdî 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî* (Beyrut: Dâru Sâdir, ts.), 4/356.

üslûb-i hakîm kavramını zikrederken Bursevî ve Âlûsî farklı bir zaviyeden âyeti tefsir etmektedirler.⁵⁹

Buna benzer örnekler değerlendirildiğinde ilgili üslûba yönelik yorumların, müfessirin âyete ve nüzûl ortamına yönelik bakış açısıyla doğrudan irtibatlı olduğu müşâhede edilmektedir. Ancak aynı üslûba değinen müfessirin muhtelif yerlerdeki benzer üslûplar için neden iki farklı kavram kullanmayı tercih ettiğini açıklığa kavuşturacak bir veri bulunamamıştır. Bu hususta müfessirlerin her iki kavramı da aynı kabul ettiğini söylemek mümkündür. Zira bu yargıya tefsirlerde de rastlanmaktadır.⁶⁰

Özellikle İbn 'Âşûr'un kullanımları için "Acaba tartışmada, muarızın görüşünü onun kullandığı delille iptal etme anlamındaki üslup için *el-kavlü bi'l-mûcib*; diğeri için de *üslûb-i hakîm* kavramını mı kullanmaktadır?" ihtimali de göz önünde tutulmuş ancak müfessirin, eserinin farklı yerlerinde aynı durum için iki kavramı da kullandığına tanık olunmuştur. Ayrıca Tîbî, Âlûsî ve İbn 'Âşûr'un yukarıda zikredilen örneklerde *el-kavlü bi'l-mûcib* kavramını kullanırken, fıkha ve cedel ilmine atıfta bulunmaları, onların bu kavramı belâgat ilmi üzerinden değil fıkıh veya cedel ilmindeki kullanımından ödünç aldıkları izlenimini vermektedir.⁶¹ Buna ek olarak İbn 'Âşûr, *üslûb-i hakîmi* zikrettiği kimi yerlerde o kavramın belâğattaki örneklerine değinmekte⁶² ve yine bu ilimdeki tanımlamaları kullanmaktadır.⁶³

2.2. Soru Soranın Beklemediği Bir Cevapla Karşı Karşıya Kalması

*Üslûb-i hakîm*in bu türüne, nüzûl ortamında yer alan muhatapların farklı konularla ilgili sorularına cevap verirken, yine Kur'ân'da tahkiye yoluyla aktarılan geçmişte olmuş veya gelecekte gerçekleşecek olaylarla ilgili soru ve cevaplarda rastlanmaktadır. Muhatabın sorusunun içinde bulunduğu duruma uygun olmadığına veya kendisi için daha hayırlı olanın, doğrudan sorusuna verilen cevap değil de cevaben kendisine aktarılan husus olduğuna dikkat çekmek

⁵⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/376-377; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 13/154; Tâhir b. 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 13/144.

⁶⁰ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 2/71; Hafâcî, *'İnâyetü'l-kâdî*, 2/284.

⁶¹ et-Tîbî, *Futûhu'l-gayb*, 7/287; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 10/126; Tâhir b. 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 28/249.

⁶² Bk. Tâhir b. 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 13/144.

⁶³ Bk. Tâhir b. 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 15/284.

amacıyla kullanılan bu üslup, birincisine kıyasla Kur'ân'da daha fazla yer almaktadır. Konuyla ilgili çalışmasında Ali Zevârî'nin yirmi yedi örnek zikrettiği görülmektedir.⁶⁴ Ancak bahsi geçen tezdeki örneklerin tahdîdî nitelik taşımadığını ifade etmek gerekmektedir. Zira Kur'ân-ı Kerîm'de konuyla ilgili başka örnekler de bulunmaktadır.⁶⁵ Bu üslup çerçevesinde değerlendirilebilecek birkaç örnek şöyledir:

“Sana hilâlleri soruyorlar. De ki: "Onlar insanlar ve hac için vakit ölçüleridir. İyilik asla evlere arkalarından girmeniz değildir; bilakis iyilik kişinin Allah'a saygılı olmasıdır. Evlere kapılarından gelin; Allah'a saygılı olun ki kurtuluşa eresiniz.”⁶⁶

Âyet-i kerimenin indiriliş sebebi ile alakalı iki farklı rivâyet söz konusudur. Bunlardan birine göre ensârdan Mu'âz b. Cebel ve Sa'lebe b. Ğanme (Ğanem) Allah Resûlü'ne gelerek: “Ey Allah'ın Resûlü, hilâl nasıl ince bir ip gibi görünüp sonra yuvarlak bir hal alıncaya değin artıyor ve akabinde tıpkı başladığı gibi inceliyor?” diye sormuş, bunun üzerine Yüce Allah, Bakara Sûresi 189'uncu âyeti indirmiştir.⁶⁷ Taberî'nin (ö. 310/923) tâbiûndan aktardığı diğer rivâyetlere göre ise Hz. Peygamber'e sorulan soru, yukarıda aktarılan farklı olarak Ay'ın günbegün farklılaşan görüntüsünün yaratılış sebebine yöneliktir.⁶⁸

İki rivâyet arasında görülen soru kökündeki değişiklik *üslûb-i hakîm* bağlamında önem arz etmektedir. Zira Allah Resûlü'ne sorulan soru şayet Katâde (ö. 117/735) ve İbn Cüreyc (ö. 150/767) gibi tâbiûndan nakledildiği gibiyse soru ile âyette verilen cevap arasında bir mutabakat bulunacağı için, *üslûb-i hakîm*den söz etmek müm-

⁶⁴ Yazarın tezinde incelemeye aldığı âyetler şöyledir: el-Bakara, 2/26-27, 2/189, 2/215; el-A'râf, 7/59-62, 7/65-68, 7/75, 7/164, 7/187; el-Enfâl, 8/1; et-Tevbe, 9/124-125; Yûnus, 10/20, 10/48-49, 10/53; el-İsrâ, 17/50-51, 17/85; Meryem, 19/7-9, 19/20-21; en-Neml, 27/71-72; Sebe, 34/29-30; Yâ-sîn 36/48-49, 36/52, 36/77-79; ez-Zâriyât, 51/12-14; el-Me'âric, 70/1-3; el-Müddessir, 74/31; el-Kiyâme, 75/5-12; en-Nâzi'ât, 79/42-46. Bk. Ali Zevârî Ahmed, *Üslûbu'l-hakîm fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 147-156.

⁶⁵ Örneğin el-Bakara, 2/30; el-A'râf, 7/156; Tâ-hâ, 20/49-50; eş-Şu'arâ, 26/23-24; es-Secde, 32/28-29.

⁶⁶ el-Bakara, 2/189.

⁶⁷ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 2002), 1/165-166.

⁶⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/280-281. Ayrıca bk. Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme (Riyad: Dâru Tîbe, 1999), 1/522.

kün olmayacaktır.⁶⁹ Ancak bu rivâyete nazaran daha fazla yaygınlık kazanan ilk nakil dikkate alındığında ise sorulan soru bu günkü anlamıyla bilimsel bir açıklama beklemekten âyette verilen cevap muhatabın günlük dinî yaşantısında işine yarayacak pratik bir mefhuma dikkat çekmektedir. Dolayısıyla bu cevapla bir amaç doğrultusunda *muktezâ-i zâhirden* çıkılmış olmaktadır. O amaç da *muktezâ-i hâl* ile ilgili ipucu vermektedir. Çünkü eğer muhatabın isteğine uygun bir karşılık verilmiş olsaydı onun bilgi kapasitesini aşacak, hâliyle de anlamsızlaşacak bir cevap verilmiş olacaktı.⁷⁰ Bunun yerine Yüce Allah, hem muhatabın bilgi düzeyini dikkate alan hem de Ay'ın ışığında gözlemlenen farklılaşmanın soru soran kişinin güncel hayatında işine yarayan bir faydasına dikkat çekmektedir.

Ebü'l-Bekâ, *Külliyât*'ta yukarıda sözü edilen hususa dikkat çekmekle birlikte, benzeri İbn Kemâl'de de görülen kurgusal bir yaklaşım da sergiler. Buna göre; Ay'ın nasıl farklı şekillerde görüldüğünü soran kişi eğer sahâbe haricinde biriye burada *üslûb-i hakîm*den söz edilebilir.⁷¹ Çünkü rivâyette soru soran sahabîler, ashâbın önde gelen âlimlerindendir ve kâinatta Allah'tan başkasının etkin olduğuna yönelik bir soruyu dile getirmeleri onların konumuna uygun bir soru değildir. Dolayısıyla onlar böyle bir soru sorsalar bile fâil/etken sebebi değil günlük kullanımdaki sıradan bir sebebi sormaktadırlar.⁷² Her ne olursa olsun, İbn Kemâl'in bu yaklaşımına, Ay'ın yaratılış hikmetinin sorulduğuna dair Taberî'deki rivâyetlere, ayrıca Mu'âz b. Cebel ve Sa'lebe b. Ğanme'den gelen rivâyetin zayıf olmasına⁷³ rağmen bu âyet-i kerîme belâğat eserlerinde *üslûb-i hakîm*in ilk akla gelen örneği durumundadır.

“Sana ne harcayacaklarını soruyorlar. De ki: “Harcayacağınız mal, ana-baba, yakınlar, öksüzler, yoksullar ve yolcular için olmalıdır. Hayır olarak ne harcarsanız muhakkak ki Allah onu bilir.”⁷⁴

⁶⁹ Ali Zevârî, tezinde bu durumu hiç göz önüne almazken, Hîbe Kü rivâyeti zikrederek üzerinde değerlendirmede bulunmaktadır. Bk. Hîbe b. Kü, *Üsûbu'l-hakîm beyne'l-Kur'âni ve'l-hadîs*, 65-66.

⁷⁰ Bk. Durmuş, “Üslûb-ı Hakîm”, 42/381.

⁷¹ Ebü'l-Bekâ, *Külliyât*, 91.

⁷² Bk. İbn Kemâl, *Resâil*, 222.

⁷³ Bk. Bayer, “İbn-i Kemâl'in 'El-Üslûbu'l-Hakîm' Risalesinde İlgili Âyetlere Bakışı ve Es-Sekkâkî Eleştirisi”, 222.

⁷⁴ el-Bakara, 2/215.

Âyetin büyük bir mal varlığına sahip olan ‘Amr b. Cemûh hakkında indirildiğine dair rivâyetler bulunmaktadır. ‘Amr, Allah Elçisi’ne gelerek sahip olduğu mal varlığından neyi ve nereye infâk etmesi gerektiğini sormuş, ona cevaben bu âyet-i kerîme indirilmiştir.⁷⁵ Nereye infâk edilmesi ile ilgili kısım rivâyetlerde mevcut olmasına rağmen âyette sadece ne harcanacağına sorulduğundan bahsedilmektedir. Dolayısıyla burada soruya uygun bir şekilde, sahip olunan mallardan infâka konu olanların açıklanması beklentisi oluşmuştur. Nitekim Bakara Sûresi 219’uncu âyette aynı soru tekrar etmekte ve soruya verilen cevap “...Sana neyi infak edeceklerini de soruyorlar. De ki: İhtiyaç fazlasını...” şeklinde olmaktadır.

Bu âyetteki soru ile cevap arasında zâhiren görülen uyumsuzluğa Zemahşerî dikkat çekmiş ve âyetteki, “Hayır olarak ne harcarsanız” ifadesinin infâk edilecek şeyleri içermesinin yanı sıra kelâmın daha önemli olan hususu ön plana çıkarmak üzere kurgulandığını söylemiştir. Nitekim ona göre harcama, yerini bulduğunda ancak bir anlam ifade edecektir.⁷⁶ Konuya bu açıdan bakıldığında dahi âyette asıl soruya sadece işaret yoluyla cevap verildiği ve muhatabın zihninin daha önemli olan konuya yönlendirildiği görülmektedir.⁷⁷

1034| db

“Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: “Ruhun ne olduğunu ancak Rabbim bilir, size ise az bir bilgi verilmiştir.”⁷⁸

Buhârî’de ve Taberî’de yer alan rivâyetlere göre âyet, Medine’de Yahudilerin Allah Resûlü’ne ruhun mahiyetini sormaları üzerine nazil olmuştur.⁷⁹ Ancak bu âyetin tıpkı sûrenin geri kalanında olduğu gibi Mekke’de nâzil olduğunu gösteren rivâyetler de bulunmaktadır. Buna göre Mekke müşrikleri kendilerince Hz. Peygamber’in doğru söyleyip söylemediğini tespit etmek amaçlı Medine’de bulunan Yahudilerden yardım almaya karar vermişlerdir. Bu amaçla Yahudilere gönderdikleri heyet, onlardan Allah Resûlü’ne tevcih

⁷⁵ Ebü’l-Hasen ‘Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît* (Riyad: Vizâretü’t-Ta’limi’l-’İlmî, 1340), 1/125-126; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/423.

⁷⁶ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/422.

⁷⁷ Taftazânî, *Mutavvel*, 282; İbn Kemâl, *Resâil*, 224.

⁷⁸ el-İsrâ, 17/85.

⁷⁹ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 15/67-70; Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-sahîh*, thk. Muhibbuddin el-Hatîb vd. (Kâhîre: el-Mektebetü’s-Selefiyye, 1400), “İlim” 47, h.no. 125.

edilmek üzere üç soru ile geri dönmüştür. İşte bunlardan biri de ruhun ne olduğu ile ilgili sorudur. Bu olay üzerine İsrâ Sûresi seksen beşinci âyeti indirilmiştir.⁸⁰

Her iki rivâyetin de ortak noktası sorunun kaynağının Yahudiler olmasıdır. Ancak Mekke müşriklerinin Yahudilerden akıl almak için Medine'ye geldiklerini aktaran rivâyetlerde konuyla ilgili önemli bir ayrıntı daha bulunmaktadır ki Yahudiler onların Ashâb-ı Kehfî, Zülkarneyn'i ve Ruh'u Hz. Muhammed'e sormaları fikrini verdikten sonra: "Eğer bunlardan ilk ikisine cevap verir, üçüncüsüne cevap vermezse o bir peygamberdir" demişlerdir. Rivâyetlerdeki bu ayrıntı dikkate alınırrsa ruh hakkında soru soran kişilerin zaten bir cevap alma beklentilerinin bulunmadığını söylemek gerekmektedir. Bu, *üslûb-i hakîm* tanımında yer alan *soru soranın beklemediği bir cevapla karşı karşıya kalması* durumuna uygunluk arz etmemektedir. Ne var ki onların zâhiren bir cevap beklercesine soru sormaları hasebiyle âyetteki cevap *muktezâ-i zâhirden* çıkış olarak da değerlendirilebilir. Dolayısıyla her ne kadar kaynaklarda *üslûb-i hakîme* örnek olarak zikredilse de⁸¹ bu âyetin, kabul edilen tanımı itibariyle *üslûb-i hakîme* tam bir misal teşkil etmesi tekrar üzerinde düşünülmesi gereken bir husus olarak görülmektedir.

"Derler ki: "Vah başımıza gelenler! Bizi yattığımız yerden kim diriltti?" "Rahmân'ın vaat ettiği işte budur! Peygamberler gerçekten doğru söylemiştir!"⁸²

Bu âyet, âhirette yeniden dirilişin anlatıldığı bir siyâkta geçmekte ve sûra üfürülüp de insanlar rablerine doğru sevk edildikleri esnada inkârcı kişinin kabirden şaşkın bir halde kalkışını tasvir etmektedir. İlk dönemden başlayarak âyette tahkiye edilen cümlelerin farklı kişiler tarafından söylendiği kabul edilmektedir. İbn Abbâs'a (ö. 68/687-88) göre "*Rahmân'ın vaat ettiği işte budur! Peygamberler gerçekten doğru söylemiştir!*" cümlesi, melekler tarafından kâfirlerin içinde buldukları duruma anlam veremediklerini ihsâs eden sorularına cevaben söylenmiştir. Übeyy b. Ka'b (ö. 33/654 [?]), Mücâhid (ö. 103/721) ve Katâde (ö. 117/735) ise bu cümleyi orada bulunan iman ehlinin söylediği fikrindedirler. Taberî'nin naklet-

⁸⁰ el-Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 13/460; Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2/547.

⁸¹ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 15/154; Hîbe b. Kû, *Üsûbu'l-hakîm beyne'l-Kur'âni ve'l-hadîs*, 58-59; Ali Zevârî Ahmed, *Üslûbu'l-hakîm fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 80-81.

⁸² Yâ-sîn 36/52.

tiğine göre İbn Zeyd, bu ifadeyi yine kâfirlerin söylediği görüşüne sahiptir. Ancak Taberî bu sözün müminlere ait olduğuna yönelik naklettiği ilk görüşü âyetin zâhirine daha uygun görmektedir.⁸³

Âyette *üslûb-i hakîm* bulunduğu ifade edilebilir. Buna göre yeniden diriliş esnasında kâfirler şaşkın bir vaziyette, kendilerini diriltenin kim olduğunu sormakta, onlara karşılık “*Rahmân’ın vaat ettiği işte budur...*” denilerek cevap verilmektedir. Her ne kadar cevapta onları diriltenin Allah olduğuna telmihte bulunulsa da onların hâli hazırda ne kadar kötü bir durumda olduklarını ön plana çıkaran bir cümle kuruluşu tercih edilmiştir. Dolayısıyla kâfirlere adeta: “Sizi kimin dirilttiğini bir kenara bırakın, içinde bulunduğunuz bu durum sizin daha önce inkâr ettiğiniz bir olguydu, bu yüzden siz bu büyük günde ne yapacağınıza odaklanın!” denilerek, onların dikkatleri, sordukları konudan daha farklı bir mecraya çekilmiş olmaktadır.⁸⁴

1036 | db

“Kahrolası yalancılar, o gaflet içinde yüzen kendini bilmezler, “Kıyâmet günü ne zaman?” diye soruyorlar. O gün onlar ateşle sınanacaklar! Tadın bakalım cezanızı! Hemen gelmesini arzuladığınız şey işte budur!”⁸⁵

Bu âyet grubunda kıyâmet gününü inkâr edenler ve onların karşılaşacakları ceza konu edilmektedir. Onlar kıyametin gerçekleşme imkânını reddeden alaycı bir üslupla: “*Kıyâmet günü ne zaman?*” sorusunu dile getirmektedirler. Âyet ise onların bu inkârcı sorularına, gerçekleşmesi muhakkak olan o günde karşılaşacakları azabın altını çizerek, tehdit ve tehekküm içeren bir üslupla cevap vermektedir. Dolayısıyla bu âyetler de bir önceki örnekle uyumlu olarak *üslûb-i hakîm* çerçevesinde değerlendirilmektedir.⁸⁶

Sonuç

Bir belâğat kavramı olarak *üslûb-i hakîm*den ilk söz eden kişi Sekkâkî olmuştur. O, me’ânî ilmi içerisinde “sözün *muktezâ-i zâhir*den udul edilerek söylendiği durumlar” arasında bu üslûba da yer

⁸³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 3/582; Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 19/458; el-Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît*, 18/501.

⁸⁴ Bk. ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5/182-183; Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, 23/33; Ali Zevârî Ahmed, *Üslûbu’l-hakîm fi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 81-82.

⁸⁵ ez-Zâriyât, 51/10-14.

⁸⁶ Tâhir b. ‘Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, 26/345; Ali Zevârî Ahmed, *Üslûbu’l-hakîm fi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 101-102.

vermiş ve onun iki şekilde tezâhür ettiğini tespit etmiştir. Bunlardan birincisi karşılıklı konuşmada muhatabın, beklediğinden farklı bir sözle karşı karşıya kalması, diğeri ise soru soran kişinin beklentisinin dışında bir cevap almasıdır. Sekkâkî ile çağdaş olan İbn Ebî'l-İsba' ise *Bedî'u'l-Kur'ân* isimli eserinde benzer bir takım örnekleri *el-kavlü bi'l-mûcib* başlığı altında toplamaktadır. Ancak bir edebiyat eserinde ilk defa zikredilen bu kavram aslında fakihlerin ıstılahından aktarılmış ve onun tartışmada karşı tarafa verilebilecek sıra dışı cevaplardan biri olma özelliği belâğattaki kullanımına da yansımıştır. Sonraki süreçte belâgat ve tefsir eserlerinde her iki kavram yan yana görülmeye başlanmış, zaman zaman birbirinin yerine kullanılmış, kimi müellifler ise her iki kavramı aynı kabul etmiştir. Kazvînî iki kavramla alakalı önemli bir ayırım gerçekleştirmiş ve *üslûb-i hakîmi* me'ânî ilminde, *el-kavlü bi'l-mûcibi* ise bedî' ilminde ele almıştır. Ondan sonra bu iki kavramın belâgat eserlerindeki yeri bir takım istisnâlar bir kenara bırakılacak olursa aynı kalmıştır.

Üslûb-i hakîm ve *el-kavlü bi'l-mûcib*in tefsir eserlerindeki kullanımında ise *üslûb-i hakîm*in belâgat; *el-kavlü bi'l-mûcib*in ise fıkıh literatürüne ait bir kavram olarak görüldüğü tespit edilmiştir. Kavramların ödünç alındığı kaynağa yönelik bu yaklaşımın aksine müfessirler her ikisini de birbirinin yerine kullanmışlardır. İbn Kemâl'in *üslûb-i hakîmi* diğere edebî üsluplardan temyiz etme girişiminin yahut Sekkâkî çizgisindeki belâgat eserlerinde her iki kavramın da ayrı ayrı yerlerde değerlendirilmiş olmasının etkisini tefsir eserlerinde görmek mümkün değildir. Ancak bu kavramlar birbirinden ayrıştırılabilecek özelliklere de sahiptir. Daha teknik bir ifadeyle her iki kavram arasında *umum-husus min vechin* ilişkisi bulunmaktadır. Buna göre *muktezâ-i zâhirden* çıkışa örnek olması bakımından her iki kavram aynı özelliğe sahipken, *el-kavlü bi'l-mûcib* "tartışmada karşıt fikirdeki kişileri onların kendi delillerini kullanarak susturmak" anlamıyla *üslûb-i hakîm*den ayrışmaktadır. *Üslûb-i hakîm* ise farklı gayelere matuf olarak soru-cevabı veya karşılıklı konuşmayı farklı bir mecraaya çekme anlamında kendine has bir özelliğe sahiptir ve bu durum genellikle muhatapların idrak edemediği daha yüce bir hakikate dikkat çekmek için kullanılır. Buradan hareketle *el-kavlü bi'l-mûcib*in belâgat ilmi içerisinde neden daha teknik ve şekilsel bir alan olan bedî' ilmi içerisinde; *üslûb-i hakîm*in de manaya ve gayeye taalluk eden me'ânî ilmi içerisinde ele alındığı daha iyi anlaşılmaktadır.

Kur'ân'da yer aldığı âyetler incelendiğinde bu üslup çerçevesinde Kur'ân'ın muhataplarına karşı donuk bir söylem değil de aktif, etkileyici, muhatapların durumunu dikkate almakla birlikte onların düşüncelerine yön veren ve onları daha ulvî hakikatlere sevk eden dolayısıyla da kısa bir süreç içerisinde köklü bir ferdî ve toplumsal değişime sebep olan bir söylemi tercih ettiği müşâhede edilmektedir. Araştırma neticesinde nüzûl ortamıyla yakından ilişkili olan *üslûb-i hakîm* ve benzeri söylem analizi içeren konuların daha detaylı incelemelere konu edilmesinin gereği belirginleşmiş bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Ali Zevârî Ahmed. "Cemâliyyetü'l-mufâraka ve kıymetuhâ'l-üslûbiyye fi'l-Kur'âni'l-Kerîm üslûbu'l-hakîm enmûzecen". *Mecelletü'l-Luğati'l-Arabiyye ve Âdâbihâ* 6/2 (2013), 723-736.
- Ali Zevârî Ahmed. "Cemâliyyetü'l-üslûbi'l-hakîm ve kıymetühu'l-üslûbiyye fi'l-Kur'âni'l-Kerîm". *Tevâsulîyye* 4/12 (2015), 226-258.
- Ali Zevârî Ahmed. "Üslûbu'l-hakîm fi'l-Kur'âni'l-Kerîm dirâse belâgiyye ve üslûbiyye". Kasdî Merbah Ouargla, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Âtûsî, Ebu-Senâ Şihâbuddîn Mahmud b. Abdullah. *Rûhu'l-me'ânî fî tefsiri'l-Kur'âni'l-'Azîm ve's-seb'î'l-mesânî*. 30 Cilt. Beyrut: İhyau't-Turasi'l-Arabi, ts.
- Bayer, İsmail. "İbn-i Kemâl'in 'El-Üslûbu'l-Hakîm' Risalesinde İlgili Âyetlere Bakışı ve Es-Sekkâki Eleştirisi". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 45 (30 Haziran 2016), 215-231. <https://doi.org/10.29288/ilted.304767>
- Beyzâvî, Nâsiruddîn Ebu Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. thk. Muhammed Subhî Hasan Hallâk - Mahmud Ahmed el-Atraş. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'r-Reşîd, 1. Basım, 2000.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukukî İslâmiyye ve Istilahatı Fıkhiyye Kamusu*. 8 Cilt. İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1985.
- Bolelli, Nusrettin. *Belâgat: (Beyân-Me'ânî-Bed'î İlimleri): Arap Edebiyatı*. İstanbul: İFAV, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 5. baskı., 2009.
- Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhibbuddin el-Hatîb vd. 4 Cilt. Kâhire: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1. Basım, 1400.
- Bursevî, İsmâil Hakka. *Rûhu'l-beyân*. 10 Cilt. Dersaadet: Matbaatu Osmâniyye, 1330.
- Câhız, Ebû Osmân 'Amr b. Bahr. *el-Beyân ve't-tebyîn*. 4 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Hancı, 7. Basım, 1998.
- Carim, Ali - Emin, Mustafa. *el-Belâğatu'l-vâdîha*. b.y.: Dâru'l-Me'ârif, 1999.
- Cerîrî, Mu'âfâ b. Zekerîyyâ en-Nehrevânî. *el-Celâsü's-sâlihi'l-kâfî ve'l-enisü'n-nâsihi's-şâfî*. 4 Cilt. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1. Basım, 1993.
- Cürcânî, Ebû Bekir Abdülkâhir b. Abdurrahmân. *Delâilü'l-i'câz*. Kâhire: Mektebetü'l-Hancı, 2000.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen 'Ali b. Muhammed. *Kitâbu't-ta'rifât*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'âşlî. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2. Basım, 2007.
- Durmuş, İsmail. "Üslûb-ı Hakîm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/381-382. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Ebü'l-Bekâ, Eyyüb b. Musa el-Hüseynî. *el-Külliyât mu'cemun fi'l-mustalahât ve'l-furûki'l-lugaviyye*. thk. 'Adnân Derviş - Muhammed Masrî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 2018.

- Eren, Cüneyt - Uzunoğlu, Vecih. *Arapça Belâğat*. İstanbul: Cantaş Yayınları, 1. Basım, 2012.
- Eren, Cüneyt - Uzunoğlu, Vecih. *Belâgat Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2014.
- Görgün, Muhammed Emin. "Din Dili Oluşturmada Hz. Peygamber'in Üslûbu'l-Hakîm Sanatının Kullanımı". *1. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu "Din, Dil ve İletişim"*. Eskişehir, 2019.
- Hafâcî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed. *İnâyetü'l-kādî ve kifâyetü'r-râdî 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- Hîbe b. Kû. "Üsûbu'l-hakîm beyne'l-Kur'ânî ve'l-hadîsi'n-nebeviyyi's-şerîf". Ebû Bekir Belkâid Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- İbn Ebi'l-Isba', Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdül'azîm b. Abdülvâhid. *Tahrîru't-tahbîr fî sinâ'ti's-şî'ri ve'n-nesri ve beyânî i'câzi'l-Kur'ân*. thk. Hanefî Muhammed Şeref. Kâhire: el-Meclisü'l-A'la li's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1963.
- İbn Hicce, Ebû Bekir Ali b. Abdullah. *Hizânetü'l-edeb ve ğâyetü'l-ereb*. thk. Kevkeb Deyâb. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 2. Basım, 2005.
- İbn Hişam. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 3. Basım, 1990.
- İbn Kemâl, Şemsüddîn Ahmed b. Süleymân. *Resâilu İbn Kemâl*. 2 Cilt. İstanbul: İkdâm Matbaası, 1316.
- İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'azîm*. thk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme. 8 Cilt. Riyad: Dâru Tîbe, 2. Basım, 1999.
- İbnü'l-Hanbelî, Nâsihüddîn Abdurrahmân b. Necm. *İstihrâcü'l-cidâl mine'l-Kur'ânî'l-Kerîm*. thk. Zâhir b. 'Avvâd el-Elma'î. b.y.: y.y., 2. Basım, 1401.
- Karamollaoğlu, Fatma Serap. *Kur'an Işığında Belâgat Dersleri Bedî İlmî*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1. Basım, 2014.
- Karamollaoğlu, Fatma Serap. *Kur'an Işığında Belâgat Dersleri Meânî İlmî*. İstanbul: İşaret Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Kaya, Mahmut. "Mugalata". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/372-373. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Kazvinî, Celâluddîn Muhammed b. Abdurrahmân. *et-Telhîs fî 'ulûmi'l-belâğa*. b.y.: Dâru Fikri'l-'Arabî, 2. Basım, 1932.
- Kazvinî, Celâluddîn Muhammed b. Abdurrahman el-. *el-İzâh fî 'ulûmi'l-belâğa*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 2003.
- Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin Türkî. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 2006.
- Matlûb, Ahmed. *Mu'cemu'l-mustalahâti'l-belâğiyye ve tetavvuruhâ*. 3 Cilt. Bağdat: Mataatu'l-cem'î'l-ilmî'l-İrâkî, 1983.
- Meydânî, Abdurrahman Hasen Habenneke. *el-Belâğatu'l-'Arabiyye üsüsühâ ve 'ulûmuhâ ve funûnuhâ*. 2 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1. Basım, 1996.
- Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü't-târîhi'l-Arabî, 1. Basım, 2002.
- Sa'îdî, Abdülmüte'âl. *Buğyetü'l-izâh li Telhîsi'l-Miftâh fî 'ulûmi'l-belâğa*. 4 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Âdâb, 1999.
- Sekkâkî, Ebu Yakub Yusuf b. Muhammed b. Ali. *Miftâhu'l-'ulûm*. thk. Abdulhamid Hendâvî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 3. Basım, 2014.
- Sezikli, Ahmet. *Hiz. Peygamber Devrinde Nifak Hareketleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. Basım, 1997.
- Sübki, Bahâüddîn Ahmed b. 'Ali. *'Arûsu'l-efrâh fî şerhi Telhîsi'l-Miftâh*. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1. Basım, 2003.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin Türkî. 26 Cilt. Kâhire: Dâru Hicr, 1. Basım, 2001.

- Taftazânî, Sa'duddin Mes'ud b. Fahrüddin Ömer. *el-Mutavvel şerhu Telhîsi'l-Miftâh*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2004.
- Taftazânî, Sa'duddin Mes'ud b. Fahrüddin Ömer. *Muhtasaru'l-me'ânî*. Dersaadet: Matbaai Safa ve Enver, 1311.
- Tâhir b. Âşur. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Beyrut: ed-Dâru't-Tunusiyye li'n-Neşr, 2009.
- Tehânevî, Muhammed Ali. *Keşşâfu istilâhâti fûnûn ve'l-'ulûm*. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1. Basım, 1996.
- Tîbî, Şerefuddin el-Hüseyn b. Abdullah et-. *Futûhu'l-gayb fî keşf 'an ğinâi'r-rayb*. 17 Cilt. Dubai: Câizetü Dubey ed-Düveliyye li'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1. Basım, 2013.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen 'Ali b. Ahmed el-. *et-Tefsîru'l-basîr*. 25 Cilt. Riyad: Vizâretü't-Ta'limi'l-İlmî, 1340.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Sarfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/140-141. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Zemaşerî, Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-. *el-Keşşâf 'an hakâiki gavamidi't-tenzil ve 'uyûnu'l-ekâvil fî vucûhi't-te'vil*. thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd - Ali Muhammed Muavviz. 6 Cilt. Riyad: Mektebetu ubeykân, 1. Basım, 1998.
- Zerkeşî, Bedruddin Muhammed b. Abdillâh. *el-Burhân fî 'ulumi'l-Kur'ân*. thk. Ebu'l-Fadl ed-Dimyâtî. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2006.

Uslūb al-Hakīm and Its Place in The Qur’ān Rhetoric

Davut AĞBAL *

Extended Abstract

In this article, the concept of *uslūb al-hakīm*, which means “to respond to the person in conversation or the person asking the question during a mutual conversation with an unexpected response” and some verses of the Qur’ān that can be evaluated in the framework of this concept, are discussed. Since there are small disputes about the definition of the concept, the article firstly aims to reveal the process of being concept of *uslūb al-hakīm* and accordingly the differences between *al-kavl bi’l-mūcib*. Sekkākī (d. 626/1209) was the first person to talk about the *uslūb al-hakīm* as a concept of Rhetoric. He also included this style among the “the situations in which the word is spoken by moving away from the necessities of the speaking environment (*muktazā al-zāhir*)” in his *Ma’ānī* science. Sekkākī has determined that it manifested in two ways. The first of these is that the interlocutor is faced with a different word than he expected. The other is that the person asking the question gets an answer that is beyond his expectation. Ibn Ebi’l-Isba’ (d. 654/1256), who is contemporary with Sekkākī, collects similar examples in his work named *Bedī’u’l-Qur’ān* under the title of *al-kavl bi’l-mūcib*. However, this concept, which is mentioned for the first time in a literary work, was actually transferred from the terminology of the jurists and its characteristic that “feature of being one of the extraordinary answers that can be given to the other party in the debate” is also reflected in its use in rhetoric. In the following period, both concepts began to appear side by side in rhetoric and exegesis works and has been used interchangeably from time to time, and some authors accepted both concepts as the same. Kazvīnī (d. 739/1338) made an important distinction regarding the two concepts. He handled the *uslūb al-hakīm* in *Ma’ānī* science, on the other hand, *al-kavl bi’l-mūcib* in *Bedī’* science. After that, the place of these two concepts in rhetorical works remained the same if some exceptions were left aside. About the *uslūb al-hakīm* and *al-kavl bi’l-mūcib* are used in exegesis works, it has been determined that *uslūb al-hakīm* is seen as a concept belonging to the rhetoric literature, and *al-kavl bi’l-mūcib* is seen as a concept belonging to the fiqh. Contrary to this approach to the source from which the concepts are borrowed, the commentators used both interchangeably. It is not possible to see the effect of Ibn Kemāl’s (d. 940/1534) attempt to distinguish the *uslūb al-hakīm* from other literary styles in the exegesis works. In additions to this, it is not possible to see the effect that the evaluation of both concepts in the different places of rhetoric works that follow the Sekkākī line. However, these concepts

* Assistant Professor, PhD, Amasya University, Faculty of Theology, Department of Qur’anic Exegesis, Amasya, Turkey, davut.agbal@amasya.edu.tr, Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0002-0955-5155>

also have features that can be distinguished from each other. In more technical terms, there is an incomplete interference relationship between both concepts. According to this, while both concepts have the same feature in terms of exemplifying that moving away from the necessities of the speaking environment, *al-kavl bi'l-mūcib* distinguished from *uslūb al-hakīm* by the meaning of “using their own evidence with the aim of silencing the opposing people in the debate”. *Uslūb al-hakīm*, on the other hand, has a specific feature in terms of taking question-answer or mutual conversation into a different medium for different purposes. This situation is often used to draw attention to a higher truth that the interlocutors did not comprehend. From this point of view, It is better understood that why *al-kavl bi'l-mūcib* is handled in the *Bedī'* science, which is a more technical and formal field; again it is better understood that why *uslūb al-hakīm* is handled within the *Ma'ānī* science, which is related to meaning and purpose. The relationship between *uslūb al-hakīm* and the *muktazā al-zāhir* makes the evaluations of the speech, the addressees, and the environment in which is spoken important. When the verses included in the Qur'an are examined, it is seen that it is not a dull discourse against the addressees of the Qur'an, but an active, impressive, taking into account the status of the addressees, guiding their thoughts, leading them to more lofty truths. Therefore, it is observed that The Holy Qur'an preferred a discourse that caused a radical individual and social change within a short period of time. As a result of the research, it has become evident that the issues that include *uslūb al-hakīm* and similar discourse analysis, which are closely related to the *nuzūl* environment, should be subject to more detailed studies.

Keywords: Exegesis, Qur'an, Rhetoric, Uslūb al-Hakīm, el-Kavl bi'l-Mūcib.

